

Centar i periferija u multiliterarnim prilikama

Svojevremeno sam se bavio multiliterarnim odnosima u europskim književnostima.¹ Pod pojmom »multiliterarnosti« podrazumijevao sam koegzistenciju i međusobno djelovanje književnosti na raznim jezicima na istome geografskom prostoru. Tada je moja definicija glasila: »Multiliterarnost jest postojanje raznih literatura – literatura na više jezika – tamo, gdje bismo pretpostavljali da postoji samo jedna, nacionalna literatura.«² Htio sam pokazati da je u tradicionalnim povijestima književnosti u uži izbor uzeta u pravilu samo jedna, ona vlastita struja (oslanjam se tu na rječnik hidrografije), bez obzira na tuđe tokove, kanale i potočice, koji posvuda teku.

Pojam »nacionalna literatura«, koji se odnosi na jedan narod s jednim jezikom i samim time na određeni nacionalni teritorij, vjerojatno je »normalan slučaj« u povijesti književnosti. Prema onim oblicima koji ne predstavljaju jedinstvenu nacionalnu državu, nego multinacionalnu i multijezičnu tvorevinu, nužno nastaju izvjesna zavaravanja književnohistorijske stvarnosti. Tako često ispada da se na periferiji jedne literature javlja centar neke druge, nove literature. Centar i periferija su, prema tome, u književnosti krajnje relativni pojmovi.

Podsjetio sam na istovremenu »bilateralnost« latinskih i narodnih tekstova u srednjemu vijeku, na književnost u velikim multinacionalnim monarhijama novoga vijeka (habsbur-

¹ Reinhard Lauer, »Hommage-Gedichte (I. S. Turgenev, V. A. Žukovskij, V. K. Kjuhel'beker und Goethe)«, u: »Zeitschrift für Slavische Philologie«, 42, str. 77-95, Wiesbaden 1981.

² Isto, str. 74.

škoj, osmanlijskoj i ruskoj), gdje su se, prvenstveno u njihovim metropolama (Beču, Istambulu i Petrogradu), zahvaljujući postojećim kulturnim ustanovama, tiskarama, nakladama, knjižnicama, časopisima, kazalištima, školama itd., razvijale književne aktivnosti svih vrsta na različitim jezicima. Beč, primjerice, nije bio značajan centar njemačke književnosti u 18. stoljeću, ali je, zahvaljujući velikom broju talijanskih, francuskih, mađarskih, grčkih, hrvatskih i srpskih književnika, bio centar multiliterarnih struktura. pisci opernih libreto bili su Talijani, novine su izlazile u Beču na raznim jezicima (na njemačkom, mađarskom, srpskom, grčkom, latinskom), predstavnici pojedinih nacija Habsburške Monarhije pisali su i na njemačkom i na svome vlastitom jeziku. U Istambulu su se u 19. stoljeću javljali počeci albanske i bugarske književnosti uz već postojeću tursku. Petrograd u 18. stoljeću najbolji je primjer multiliterarnih odnosa. Uz carice Katarinu II. i Anu Ivanovnu, postojali su krugovi pisaca koji su pisali na njemačkom jeziku, dok se u dvorskim krugovima govorilo i njemački i francuski. Članovi akademija dolazili su iz raznih europskih zemalja te su se, uz latinski, koristili i svojim materinskim jezicima. Opera i kazalište su do sredine stoljeća djelovali na talijanskom, dok je sve to vrijeme bilo književnikâ koji su pisali i objavljivali na njemačkom, francuskom, poljskom ili latinskom jeziku.

Opsežan popis publikacija na stranim jezicima u Rusiji 18. stoljeća iznosi ni više ni manje nego 3500 naslova (od toga je, dakako, izvjestan dio objavljen u baltičkim provincijama, prije svega u Rigi, gdje se govorilo njemački)³ prema .000 na ruskom⁴ i 212 na crkvenoslavenskom jeziku.⁵ U Petrogradu

³ *Svodnyj katalog knig na inostrannyh jazykah, izdannyh v Rossii v XVIII veke. 1701-1800.*, Lenjingrad 1984-1986.

⁴ *Svodnyj katalog ruskoj knigi XVIII veke. 1725-1800.*, Moskva 1963-1967.

⁵ Tatiana Aleksandrova Bykova – Miron Moiseevich Gurevič, *Opisanie izdanij, napečatannyh kirillicej. 1689-janvar' 1725*, ur. P. N. Berkov, Moskva – Lenjingrad 1958.

su živjeli značajni njemački autori kao npr. Johann Gottlieb Willamov, Friedrich Maximilian Klinger, a u Moskvi Jakob Michael Reinhold Lenz, koji su se iskazali i kao prevodioci s ruskoga jezika na njemački. I sama carica Katarina II. dala je svoje političke i beletrističke spise objaviti na ruskom, njemačkom i francuskom jeziku. Vodila je izdašnu prepisku s d'Alembertom, Voltaireom i Diderotom (koji je 1775-1776. boravio u Rusiji). No Petrograd nipošto nije bio centar njemačke ili francuske književnosti, kao što ni Potsdam za vrijeme Friedricha II. nije bio centar francuske književnosti – iako je od 1750. do 1753. Voltaire boravio na pruskome dvoru. Friedrich je svoja djela pisao isključivo na francuskom te je podcjenjivao njemačku književnost. Iz pariške je perspektive njegovo književno djelovanje ostalo, naravno, samo perifernim, jer je u tom periodu kulturne nadmoći Francuske podržavana uobičajena galomanija. Cijela je Europa tada bila periferija golemoga duhovnog kolonijalnog carstva, u kojem se govorilo, mislilo i pisalo francuski. Danas nas pak kolonizira engleski jezik, i to tako da smo engleska periferija, a pritom ne znamo gdje se nalazi centar ili više njih.

U Petrogradu je došlo do razvoja koji je karakterističan za već spomenuto pitanje o centru i periferiji. Ruske književnosti nakon fundamentalnih reformi cara Petra⁶ više nije bilo naprosto zato što nije bilo ni ruskoga književnog jezika koji bi u tom kontekstu bio primjenjiv. Stari rusko-crkvenoslavenski pravac koji je više od petsto godina kako-tako služio i crkvi i društvu, najednom je zakazao pred navalom novih stvari i pojmova, koji su preplavili zemlju kao posljedica reformi. Cjelokupni rječnik za potrebe vojske i mornarice, za dvorski život, zabave i vatromete, za umjetnost, trgovinu i promet morao se nanovo stvoriti, uz mnoge tuđice ili kalkove. Jezik je bio posve nereguliran, nalazio se u kaotičnom stanju. Već je car Petar

⁶ Petar I. Aleksejevič Romanov (1672-1725), poznatiji kao Petar Veliki.

pokušao uvesti nove principe reda. Uz postojeću crkvenu ćirilicu, stvorio je tzv. građansko pismo (*graždanski šrift*), s formom slova koja je podsjećala na latinsko pismo. Dao je izdati rječnike i gramatike koji su slijedili staru tradiciju. Ruski pjesnici 1730-ih i 1740-ih godina, među njima veliki talenti poput Vasilija Tredjakovskog i Antiocha Kantemira, nisu se pjesnički ostvarili jer se nisu mogli osloniti na iskušani, literarno formirani jezik. Tredjakovski je, doduše, 1735. u petrogradskoj Akademiji znanosti predstavio program o njezi i razvoju ruskoga jezika, ali ga nije uspio ostvariti. Tek je Mihailu Lomonosovu u vremenu između 1739. i 1751. godine pošlo za rukom izgraditi sustav ruskoga jezika u četiri osnovna djela; počevši od metrike, preko retorike i gramatike, sve do stilistike. Ruski je jezik tek tada raspolagao trima stilskim razinama pomoću kojih se ruska književnost mogla dalje razvijati. Time je Lomonosov stopio stari ruski (istočnoslavenski) i crkvenoslavenski (južnoslavenski) u jedan jezik. Ruski je jezik zahvaljujući tome razvijao svoje nevjerojatne izražajne mogućnosti. Tek su tada, nakon Lomonosovljeve jezične reforme, Petrograd i Moskva mogli postati literarnim centrima ruske književnosti. Aleksandar Sumarokov je 1750-ih godina pridodao ruskoj književnosti klasicističke vrste, 1779. godine nastao je nacionalni ep *Rossida* Mihaila Heraskova, a 1780-ih Gavrila Deržavin piše ode Katarini II. Nakon Karamzina i Žukovskoga, oko 1820. godine mladi je Puškin učvrstio centralan položaj Petrograda u ruskoj književnosti. U Moskvi je od osnivanja prvoga ruskog sveučilišta (1755) rasla konkurencija, uz stalno duhovno nadmetanje s Petrogradom. Ne možemo se sada baviti razlikama između Petrograda i Moskve, ali sasvim je jasno da u Rusiji postoje dva centra, stoga je stalna bipolarnost između tih gradova glavna karakteristika ruskih prilika. Uz ta dva centra ruske književnosti, na ruskom su teritoriju nastajale i druge literature perifernog značaja, osobito one neruskih naroda, koje su se za vrijeme Sovjetskoga Saveza jako razvijale, što je opet poseban problem za istraživanje multiliterarnih odnosa.

Promatramo li preciznije literarna područja, u mnogim ćemo zemljama naići na multiliterarne prilike; u Švicarskoj, Vojvodini, Rumunjskoj, Finskoj, ali i u Francuskoj, Španjolskoj i, prije svega, u Italiji. Pritom treba misliti i na književnost emigranata nakon Prvoga svjetskog rata, ili pak na gastarbajtere nakon Drugoga svjetskog rata. I tijekom globalizacije razvijali su se na raznim mjestima (npr. u Berlinu, Frankfurtu, Münchenu, Londonu, Parizu itd.) novi oblici multiliterarnosti, čiji osobit karakter još nije dovoljno istražen.

Proučavajući multiliterarnost, ustanovio sam da su glavni problemi određivanje tipološkog mjesta sudjelujućih književnosti, njihova dvo-, tro- i višejezičnost, kao i međusobni transfer tih literatura.

Naročito plodnim područjem u pogledu multiliterarnosti pokazao se Hrvatski narodni preporod, odnosno epoha ilirizma, sa Zagrebom, mjestom koje je ujedno bilo i književni centar i književna periferija.⁷ Teško je reći gdje je u prvoj polovini 19. stoljeća bio centar njemačke književnosti – ali svakako prije u Weimaru negoli u Berlinu ili Beču. Međutim, nema sumnje da su Zagreb (ili Agram) i Hrvatska tada bili njegova krajnja periferija, iako je tamo njemačka pismenost itekako bila rasprostranjena. Djelo Karla Goedekea *Grundriß zur Geschichte der deutschen Dichtung*⁸ sadrži u VI. i VII. knjizi opsežne podatke o književnosti na njemačkom jeziku u Istri, Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji. I Velimir Deželić je ranije pisao o njemačkoj literaturi na hrvatskome tlu u svom djelu *Iz njemačkog Zagreba*.⁹ Naravno, ni dugotrajna hrvatsko-njemačka dvojezičnost ni hrvatsko-njemačko-latinska trojezičnost nisu ostale neza-

⁷ Reinhard Lauer, »Hommage-Gedichte (I. S. Turgenev, V. A. Žukovskij, V. K. Kjuhel'beker und Goethe)«, u: »Zeitschrift für Slavische Philologie«, 42, Wiesbaden 1981., str. 81.

⁸ Karl Goedeke, *Goedeke's Grundriß zur Geschichte der deutschen Dichtung*, sv. 6 (1898), sv. 7 (1900), § 307.

⁹ Velimir Deželić, *Iz njemačkoga Zagreba. Prinos kulturnoj povijesti Hrvata*, Zagreb 1901.

pažene. Najtočnije je obuhvaćena multiliterarna pismenost u studiji Wolfganga Kesslera *Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -slawonien zwischen Aufklärung und »Nationaler Wiedergeburt« (1767-1848)*¹⁰. U toj knjizi, doduše, nema Dalmacije, Istre i Vojne krajine, ali su zato književne aktivnosti u Zagrebu (odnosno Agramu), Karlovcu (odnosno Karlstadu) i Varaždinu (odnosno Warasdinu) dokumentirane s 1273 bibliografske jedinice na njemačkom, latinskom i hrvatskom jeziku, dok gotovo uopće nema mađarskih i francuskih publikacija. Velik dio te književnosti čine kršćanski i enkomi-jastični tekstovi, zemljopisni i gramatički spisi. Kao i mnogi drugi, i Mihael Kunić (Michael von Kunitsch), časnik iz Karlovca, objavljuje brojne prigodne pjesme na hrvatskom ili na njemačkom. Od poznatih njemačkih autora iz vremena prije 1835. zastupljeni su samo Karl Wilhelm Ramler sa svojim oratorijem *Der Tod Jesu (Isusova smrt)*, Salomon Gessner sa svojim *Idilama* i Theodor Körner s dramom *Zriny*. Carska himna Lorenza Leopolda Haschke bila je nekoliko puta prevedena. Iz svjetske književnosti zastupljeni su samo Oliver Goldsmith (*The Vicar of Wakefield*), Victor Hugo (s dvjema tragedijama) i Benjamin Franklin (s traktatom o putu ka bogatstvu) – sve u hrvatskim prijevodima.

Osobito upada u oči činjenica da prije 1835. godine hrvatski jezik (kako sam ga do sada nazivao) postoji kao hrvatsko-kajkavski (taj jezik sličan je vindiškom slovenskom, a važio je kao »pravi hrvatski« ili »horvatski«) i hrvatsko-slavonski (novoštokavski), koji se govorio u Dubrovniku, Slavoniji, Bosni i Hercegovini te kod Srba u ekavskoj varijanti. Kajkavski i sla-

¹⁰ Wolfgang Kessler, »Buchproduktion und Lektüre in Zivilkroatien und -slawonien zwischen Aufklärung und 'Nationaler Wiedergeburt!' (1767-1848)«, u: »Archiv für Geschichte des Buchwesens«, sv. 16, Frankfurt am Main ³1976., str. 339-790. Slobodan prijevod naslova: *Proizvodnja knjiga i štivo u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji između prosujetiteljstva i narodnog preporoda (1767-1848)*.

vonski su se toliko razlikovali da je, kao što Kessler naglašava, knjige za Slavoniju i za Hrvatsku trebalo posebno prevoditi.¹¹ Situacija je svakako bila drukčija od one u Petrogradu, ali ni ovdje nije postojao jedinstveni književni jezik za razne skupine stanovništva. Njemački jezik, jezik kojim su govorili i koji su razumijevali u cijeloj monarhiji, poslužio je kao opće sredstvo komunikacije. Da bi se spriječio prodor mađarskoga kao novog stranog jezika, uveden je latinski kao službeni (politički) jezik u Hrvatskoj. Dakle, na snazi je bila jedna vrlo komplicirana jezična struktura, koja je širom otvarala vrata multiliterarnim prilikama.

Mladim je pjesnicima bilo izazovno da svoje stihove pišu na njemačkom, jeziku koji je tada bio »najizgrađeniji« za potrebe poezije. Bilo je lakše pouzdati se u elaboriranu njemačku pjesničku frazeologiju, nego natucati domaće (kajkavske ili slavonske) idiome. Zato je logično da su mnogi mladi pjesnici (Drašković, Gaj, Kukuljević, Preradović i dr.) najprije pisali i pjevali na njemačkom – i time se kretali na periferiji njemačke književnosti. Vlastiti, hrvatski centar literature stvoren je tek nakon 1835. godine. Slično kao u Rusiji, najprije je trebalo rješavati jezično pitanje. Važnu ulogu pritom nisu igrali samo kvantitativni faktori (npr. koliko ima kajkavaca u odnosu prema broju štokavaca) nego i književne i stilske mogućnosti. Iako se govorio u Zagrebu i okolici, kajkavski je jezik bio odbačen, jer je brojio samo 200 000 govornika, što je bio premalen broj da bi zadovoljio želje iliraca. Usto je bilo teško pretpostaviti da na tome »seljački jednostavnom« i grubom idiomu mogu nastati velika književna djela.¹² Estetski ideal bio je jezik narodnoga (novoštokavskog) pjesništva i štokavština dubrovačkih pjesnika 16. i 17. stoljeća. Kajkavština nije mogla pružiti ništa podobnoga. Kod vodećih pjesnika ilirizma osjeća se dilema

¹¹ Isto, str. 352.

¹² Antun Barac, *Hrvatska književnost*. Knjiga I. *Književnost ilirizma*. Zagreb 1964., str. 102, 103.

pred kojom su se nalazili na početku svoga puta, dakle, prije no što su se okrenuli štokavštini koju je propagirao Gaj. Riječ je o pjesničkim pokušajima Ivana Mažuranića na čakavskom i mađarskom, pjesmama Stanka Vraza na »donjoštajerskom« te velikom broju njemačkih pjesama Petra Preradovića. Začudujuće brzo se na hrvatskom području probio novi, »ilirski« jezik, potisnuvši kajkavski i čakavski te položivši temelj za novi hrvatski književni jezik. Nade iliraca da se tome jeziku pridruže svi južni Slaveni, uključujući Slovence i Bugare, nisu se obistinile. Ima svega nekoliko iznimaka. Stanko Vraz je najpoznatiji slučaj slovenskoga otpadnika. Međutim, stvorila se zajednica pristaša Vuka Karadžića, srpskoga jezičnog reformatora. Za hrvatske ilirce i srpske vukovce nastao je zajednički jezični prostor s otprilike 6 milijuna govornika (u tome leži razlog kasnijeg nesporazuma oko srpsko-hrvatskoga jezika!). Odrekavši se kajkavštine Hrvati su izgubili dio svoje iskonske tradicije, a ponovo su je, nakon dugih stotinu godina, zadobili Krležinim *Baladama Petrice Kerempuha*.

Brzi razvoj hrvatsko-ilirske književnosti nije spriječio daljnje postojanje multiliterarnih struja u Hrvatskoj. Njemački listovi kao npr. »Luna« (1826-1912), »Croatia« (1839-1842), »Der Pilger« (1841-1847), »Lucifer« (Varaždin 1848) i dr. postojali su uz hrvatska glasila kao što su »Danica ilirska«, »Kolo«, »Iskra« ili »Zora dalmatinska«, u kojima se širila književnost u svim svojim aspektima. Naklade njemačkih časopisa dugo su bile veće od onih hrvatskih.¹³ Ilirci su se pokazali otvorenima za impulse iz raznih europskih književnosti.¹⁴ Prijevodi tekstova pretežno iz njemačke i iz slavenskih književnosti govore o novoj otvorenosti, čak i o natjecanju s etabliranim književnostima. Dok su se prije čitala djela stranih autora u originalu, sada se poseže za što uspjelijim prijevodima.

¹³ Isto, str. 141-142.

¹⁴ Mira Gavrin, *Kroatische Übersetzungen und Nachdichtungen deutscher Gedichte zur Zeit des Illyrismus*, München 1973., str. 211-215.

Činjenica da se na periferiji njemačkoga literarnog prostora stvorio novi hrvatski centar našla je svoj izraz u osnivanju Matice ilirske, koja je bila čitaonica, naklada i sastajalište iliraca, drugim riječima, novo centralno mjesto hrvatske književnosti, koje će uskoro slijediti i drugi gradovi hrvatske provincije. Godine 1854. ilirski jezikoslovac Vjekoslav Babukić piše o narodnim čitaonicama koje »posvuda niču«. Kaže da su one »ognjišta, na kojih se smrzla srca sunarodnika naših grijahu«. ¹⁵

Kao u Petrogradu, i ilirci u Hrvatskoj grade novi književni jezik pomoću gramatika i rječnika te jezičnim priručnicima. ¹⁶

Iako je ilirski pokret promašio svoj cilj da stvori jedinstvenu književnost svih južnoslavenskih naroda (uključujući Slovence i Bugare), on je položio temelj za novi procvat hrvatske književnosti. Zagreb i Hrvatska postaju novi centar literature, a postojeća se njemačka periferija s vremenom gubi. Svoje značajne vrhunce hrvatska književnost doseže u 20. stoljeću, s piscima kao što su A. G. Matoš, Miroslav Krleža i Tin Ujević. Nema sumnje i ne treba posebno naglašavati da je njihov centar bio Zagreb.

¹⁵ Cit. prema: Antun Barac, *Hrvatska književnost*. Knjiga I. *Književnost ilirizma*, Zagreb 1964., str. 148.

¹⁶ Zlatko Vince, *Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izvora*, Zagreb 1978., str. 232-265.